

Любомир Винар

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН, ЯК ДОСЛІДНИК ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ І ЙОГО ДОБИ*

(Підсумки)

У 1989 році припадає відзначення двох знаменних ювілеїв — 350-ліття народження гетьмана Івана Мазепи (* 1639), одного з найвидатніших українських державних діячів і дипломатів Козацько-гетьманської держави, і 90 ліття з дня народин проф. д-ра Олександра Оглоблина (* 1899), провідного українського історика і на сьогодні найвидатнішого дослідника життя і діяльності І. Мазепи.

Головне завдання нашої доповіді коротко наświetлити і оцінити мазепознавчі дослідження проф. О. Оглоблина, а водночас визначити місце цих наукових досліджень в загальній науковій творчості історика. З уваги на обмежений час, подаємо нашу доповідь у формі відповідних зіставлень і заключень оснований не лише на аналізі відповідних творів, але також на моїх численних розмовах з проф. О. Оглоблином про його творчість і наукову діяльність.

Треба підкреслити, що студії Олександра Петровича мазепинської доби безпосередньо в'яжуться з його історичною схемою, яку він в основному прийняв від М. Грушевського, і відповідно її поширив і доповнив, включаючи 19 і початок 20 стол. На увазі маємо три основні періоди розвитку українського народу і держави: 1) княжа державна формація (Київська Русь і Галицько-волинська держава), 2) Козацько-гетьманська держава, 3) модерна українська державність, яка відродилася в 1917/18 рр. Саме досліджуючи козацько-гетьманську державність, О. Оглоблин концентрує свої дослідження на двох центральних темах і періодах: епоху Хмельницького і державне будівництво Ів. Мазепи. Він правильно наголошує, що ідея безперервного розвитку українства від Олега до Сагайдачного, створена в першій чверті XVII ст. — показує безпосередній зв'язок козацької держави з княжою Україною. Отже козацько-гетьманська держава була спадкоємцем старої київської імперії. Дослідження доби Мазепи і його державницької дії, не можна повністю зрозуміти без бодай короткого наświetлення історичної схеми Ол. Оглоблина з наголошенням ідеї історично-політичної тяглости української державности.

Без перебільшення можна ствердити, що дослідження гетьмана І. Ма-

---

* Це є резюме доповіді виголошеної на науковій конференції Українського Вільного Університету і Українського Історичного Товариства, яка відбулася в Мюнхені у грудні 1989 р.

зепи і його доби являється одною із центральних тем в наукових дослідках проф. Оглоблина, а разом включає ділянки політичної, економічної, культурної і релігійної історії України. Тут треба підкреслити суб'єктивні і об'єктивні моменти, які безпосередньо впливали на мазепознавчу тематику історика. «Мазепинська доба, — пише Ол. Оглоблин, — вабила мене віддавна. З дитячих літ я був оточений мазепинськими пам'ятками у Києві, зокрема на моєму Подолі, де був Братський монастир і та скарбниця української культури — Могилянська Академія, що колись пишалася також іменням Мазепи... Вага мазепинського ренесансу була для мене ясна».¹ Також члени роду Олександра Петровича (напр. Семен Тихонович Тищенко-Лашкевич) були діячами мазепинської доби — це були ці суб'єктивні чинники, які впливали на зацікавлення молодого історика добою Мазепи. Рівночасно Олександр Петрович уважав, що часи Мазепи в історії України позначилися великим піднесенням українського політичного, економічно-суспільного і культурного життя і тому являлися винятково важливими в дослідках Козацько-гетьманської держави.

Доба Мазепи, — пише проф. Оглоблин, — це часи відродження України політичного, економічного, культурного — по Руїні, що знищила великі пляни Хмельницького, Виговського і Дорошенка, обмежила українську державу тереном Лівобережжя, поставила гетьманську владу віч на віч з ростучою силою старшинської аристократії й залишила Україну на поталу московського імперілізму.²

Якщо ідеться про хронологію досліджень Олександра Петровича прив'язаних мазепинській добі, то в його автобіографічному нарисі читаємо:

Праця над Петриком (1926-1929) була початком моїх ширших студій над Мазепинською добою. Я збирав нові й нові матеріяли для цієї теми, дещо друкував у виданнях ВУАН, але після 1930 року годі було і думати про нормальне продовження наукової роботи над цією вельми небезпечною (фактично забороненою) темою. І коли я повернувся до неї, властиво змушений (дослівно) повернутися в 1937 році, бо це було моїм пляновим завданням в Інституті історії України АН УССР, то я згодом писав: «Український дослідник, позбавлений волі наукового досліду, приневолений був писати про цю небезпечну для советського режиму добу те, що не було за тих умовин правдивою історією...» І я щасливий, що мені судилося в умовах вільного світу, хоч і далеко за межами Батьківщини, завершити свої студії над «добою Мазепинського ренесансу» й хоч у формі монографічного нарису (Гетьман Іван Мазепа та його доба, 1960), сказати правду про цю величну і трагічну добу нашої історії.³

Тут треба підкреслити, що дослідження Олександра Петровича, базува-

¹ Олександр Оглоблин, «Мій творчий шлях українського історика», *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. Відповідальний редактор Василь Омельченко. Нью Йорк, Українська Вільна Академія Наук, 1977, стор. 34.

² Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Нью Йорк-Париж: *Записки НТШ*, т. 170, 1960, стор. 5.

³ Олександр Оглоблин, «Мій творчий шлях українського історика», стор. 20.

лися на архівних фондах московських, київських і інших архівів. Якщо ідеться про діяльність і повстання Петрика та його політичну програму — то вони зовсім ясні — головна мета Петрика — визволення України від московського і всякого іншого панування, мовляв «Щоб ми більше нічого ярма і московського і польського не носили на своїх вольних шиях» (Лист Петрика до Запорозької Січі з 18 травня 1692). Назовні акція Петрика була скермована проти Мазепи і його «пропетрівської політики» в тому часі, але проф. Оглоблин не виключає можливості «участі в акції Петрика навіть самого Мазепи», про це також свого часу писав сучасний історик Мазепинської доби С. Величко, мовляв Мазепа був промотором акції Петрика.⁴ Ця гіпотеза вимагає дальшого дослідження. Праці Олександра Петровича «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом (1927), «Мазепа і повстання Петрика Іваненка» (1929), *Ескізи з історії повстання Петрика* (1929), *Нові матеріали до повстання Петра Іваненка (Петрика)* (1948) безпосередньо причинилися до кращого розуміння старшинської опозиції, а також напрямних української політики того часу, в яких лежала ідея незалежності української держави.⁵

В насвітленні діяльності гетьмана Мазепи треба підкреслити обширну джерельну основу його дослідження і об'єктивну інтерпретацію доби Мазепи, чи пак «мазепинського ренесансу» — цю концепцію історик впровадив в українську історіографію в 1920-их роках. Проф. Оглоблин аналізує особистість гетьмана в контексті його влади і державного будівництва і доходить до висновку, що гетьман був людиною надзвичайних дипломатичних здібностей, високої культури, з глибоким досвідом європейського світу, а перш за все він мав *надзвичайний хист володаря*. Історик об'єктивно стверджує, що Мазепа дістав від своїх попередників сумну спадщину: напруження соціальних відносин, опозиційні настрої козацької старшини і політичну боротьбу серед різних верств українського населення, непорозуміння із Запоріжжям і послідовну політику Московської держави, яка змагала до знищення Козацько-гетьманської держави. Крім того Польща, Крим і інші держави постійно втручалися з справи козацької України, в її політичне життя.

На думку О. Оглоблина у тодішній ситуації головним політичним пляном Мазепи було об'єднання Правобережжя і Лівобережжя в єдиній гетьманській державі. Тут ще мусимо підкреслити, що Мазепа був прихильником і промотором міцної гетьманської влади на засадах тоді панівного абсолютизму в Європі. Це виразно бачимо в питаннях спадщини — наступництва по Мазепі, а також в його ставленні до козацької опозиції. Побіч численних довідок про Мазепу, його оточення і добу основною працею проф. О. Оглоблина є його монографія *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, у якій історик подає обширну аналізу внутрішньої і

⁴ Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, стор. 178.

⁵ Повний список мазепознавчих праць видрукованих до 1975 року поданий в моїй бібліографічній праці — Любомир Винар, «Бібліографія праць проф. Олександра Оглоблина (1920-1975)», *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*, стор. 93-123.

зовнішньої політики гетьмана, його культурницьку діяльність, а перш за все дає докладну аналізу головних політичних концепцій гетьмана. Окремі розділи монографії присвячує розриву Мазепи з Петром I, союзів України зі Швецією, полтавській битві і мазепинській еміграції. Оцінюючи діяльність Мазепи, проф. Оглоблин пише, що гетьман «у засаді не був ні москвофілом, ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну долю і історію українсько-московських взаємин. Він провадив супроти Москви двоторову політику»,⁶ коли це було потрібне для реалізації його головних політичних цілей. Перший тор політики Мазепи, пише Оглоблин, завів його в глухий кут, другий тор — це був розрив з Москвою і союз з наймогутнішим тоді ворогом Москви — Швецією.

Не зважаючи на мілітарну поразку Карла XII і Мазепи під Полтавою, яка була спричинена різними чинниками, а разом полтавська катастрофа перечеркнула основні політичні плани Мазепи, проф. Оглоблин вважає, що чин Мазепи «заманіфестував перед усім світом і перед майбутніми поколіннями державну волю української нації».⁷ Ця воля наглядно заманіфестована в Бендерській конституції Української козацької держави, яку проф. Оглоблин вважає вікопомним пам'ятником української державницької думки того часу.

У дослідженнях Олександра Петровича також треба згадати іконографію гетьмана Мазепи. Іконографічні праці історика, присвячені аналізу автентичності і класифікації портретів Мазепи, а також їхньому датуванню. Автентичні портрети гетьмана мають велику документальну вартість.

Історіографічні дослідження Ол. Оглоблина, присвячені науковій критиці історичних студій різних істориків, в яких насвітлювалася діяльність Івана Мазепи в контексті політичного, культурного і економічного розвитку Східної Європи. На окрему увагу заслуговує його критичне насвітлення й аналіза досліджень советських істориків, які мусили у своїх працях придержуватися советської, партійної історичної схеми. Олександр Петрович пише про методологічну недосконалість советської історіографії, а також наголошує явище історичного нігілізму, «який іноді переходить просто у фальшування історії».⁸ Цей нігілізм історик ілюструє численними прикладами із гіпотез різних советських російських і українських істориків (напр. заперечування існування союзу і договору між Мазепою і Карлом XII, заперечування існування Гетьманської козацької держави, фальшивої інтерпретації позитивного політичного й економічного впливу Росії на Україну за Петра I-го, тощо). Це фальшування доби Мазепи повністю відповідало вимогам советської історичної схеми в 1960-их і 1970-их роках. Проте треба рівночасно сказати, що проф. О. Оглоблин з власного досвіду знав, що український історик, позбавлений свободи наукового дослідження, приневолений був писати те, що не було історичною правдою, науковою історією. У 1930-их роках він сам перейшов цей шлях і не міг

⁶ Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, стор. 16.

⁷ Там же, стор. 358.

⁸ Олександр Оглоблин, *Думки про сучасну українську советську історіографію*, Нью Йорк, В-во ОЧСУ, 1963, стор. 35.

провадити незалежне історичне дослідження доби Мазепи і інших періодів історії України.

Коли в 1989 році появилася стаття Василя Марочкіна «Гірка чаша Івана Мазепи»,⁹ в якій автор відкидає фальшиві концепції про «зраду Мазепи», автор цих рядків мав нагоду обговорити цю небуденну статтю з Ювілятом. Проф. Олександр Оглоблин уважає, що у відносно короткому часі, українські історики в Україні, які тепер не мусять унапрямуватися партійною схемою історії, зможуть дати повну переоцінку життя і державницької діяльності гетьмана Мазепи. Лише час покаже чи передбачення нашого історика будуть здійснені. Тепер лиш можемо підкреслити, що праці проф. Оглоблина з 1920-их років і його дослідження після Другої світової війни, присвячені мазепинському ренесансові, до сьогодні становлять залізний фонд української історіографії.

ДОДАТОК

У зв'язку із тривалим відзначенням Ювілею проф. Олександра Оглоблина, Українське Історичне Товариство плянує видання деяких праць нашого заслуженого історика, присвячених мазепознавству й іншим ділянкам історії України. Тут у першу чергу треба згадати англomовний переклад монографії історика про Івана Мазепу — це є до сьогодні найсолідніша праця про гетьмана, і з уваги на численні перекручення советських і західних істориків діяльності і політичних концепцій Мазепи, її треба видати англійською мовою. Перекладачем праці є дійсний член УІТ проф. Орест Субтельний.

Рівночасно Науково-дослідча програма українознавства при Іллінойському університеті в Урбані (директор проф. Дмитро Штогрин) плянує видати, як перший том своєї монографічної серії, збірник праць Олександра Оглоблина з 1920-их років (редактор проф. Любомир Винар). Також УІТ плянує видати декілька томів праць проф. О. Оглоблина, що будуть укладені за тематичним принципом. Тут подаємо *проект* першого тому, який містить праці присвячені політичній історії України.

ЗМІСТ

Передмова

Творчість проф. О. Оглоблина

Частина I. ХМЕЛЬНИЧЧИНА

⁹ Василь Марочкін, «Гірка чаша Івана Мазепи», *Україна*, ч. 47, 1989.

Автор цієї статті, кандидат історичних наук, започаткував в українській советській історіографії переоцінку діяльності гетьмана. Він твердить, що за всю свою історію «Україна після Богдана Хмельницького, не мала рівного Мазепі гетьмана. І як державний діяч, і за освітою та культурою він перший серед гетьманів».

Проф. О. Оглоблин говорив мені, що він щасливий, що дожив до появи цієї статті в советському журналі, яка, на його думку, буде мати вплив на історичні дослідження Мазепи і його доби в сучасній Україні.

«Золотий спокій»; «Думки про Хмельниччину»; «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська Рада 1654»; «До історії Руїни».

Частина II. МАЗЕПИНСЬКА ДОБА

«Іван Мазепа до гетьманства»; «Зовнішня політика Івана Мазепи»; «Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика»; «Ескізи з повстання Петрика»; «До історії української політичної думки на початку XVIII ст.»; «Бендерська конституція 1710 року»; «Україна в часи І. Скоропадського і П. Полуботка».

Частина III. ГЕТЬМАНЩИНА 18 стол.

«Проблема зросту і занепаду Козацько-Гетьманської Держави 17-18 стол.»; «Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини 17-18 стол.»; «Українські політичні пляни 1730-их років»; «Ханенки»; «Василь Капніст»; «Берлінська місія Капніста 1791 р. Історіографія і методологія питання».

Частина IV. БІБЛІОГРАФІЯ

Цей том начислює приблизно 700 стор. друку і його можна розділити на дві окремі частини і друкувати окремо.

Ці праці УІТ плянує видати у співпраці з іншими науковими установами (українськими, американськими і канадськими). Це саме відноситься до архівних матеріалів, які Ювілят бажає видати пізніше з рамені УІТ.

Видання друківаних і недруківаних праць проф. Ол. Оглоблина стане тривалим відзначенням Ювілею нашого Дорогого Ювілята, який є теперішнім найвидатнішим українським істориком. Він виховав кілька поколінь українських дослідників в Україні, Західній Європі і Америці. Отже слово тепер за УІТ і іншими науковими установами й українським громадянством, яке повністю розуміє вагу історичних досліджень проф. Олександра Оглоблина. Віримо, що ці проекти зреалізуються у відносно короткому часі.